

## ТИЛ БИЛИМИНДЕ ДИЗБЕКЛИ ҚОСПА ГЭП ТЕОРИЯСЫНЫҢ АЙЫРЫМ ТАРТЫСЛЫ МӘСЕЛЕЛЕРИ

**А.И.Альниязов** – филология илимлериниң докторы (DSc)

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими

Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

**Таянч сўзлар:** боғланған қўшма гәп, семантика, содда гәп, компонент, умумлашиш усули, умумий гоя.

**Ключевые слова:** сложносочиненное предложение, семантика, простое предложение, компонент, способ обобщения, общая идея.

**Key words:** compound sentence, semantics, simple sentence, component, method of generalization, general idea.

Қоспа гәплерди, соның ишинде дизбекли қоспа гәплерди баянлау принциптерин оптималластыруу – бүгинги тил билими тараўындағы әҳмийетли мәселелердиң бири болып есапланады. Бул принциптер тил хәм ойлау бирликтери, тил объекттери менен континуум хәдийселери арасындағы байланыслар сыяқлы түсиниклерди қатаң ажыратып алыу, «уқаслық (бирдейлик)», «өзгешелик (айырмашылық)», «гезеклеслик», «ўақыт қатнасларының түрлери» хәм т.б. концепттердиң айырмашылығын, өзине тән өзгешеликтерин белгилеп бериўди нәзерде тутады. Усы көз-қарастан алғанда, дизбекли қоспа гәплерди олардың қурамындағы предикатив бирликлер (компоненттер) менен белгиленген предмет хәм ўақыя-хәдийселер арасындағы байланысларды белгилеу арқалы түрлерге ажыратыу мақсетке муўапық келеди.

Тил билиминиң терминологиялық аппаратында қайшылықлар болмауы тийис, атап айтқанда, өз-ара жақын байланыстағы тил бирликтерин бир-биринен ажыратыўда «яки», «ямаса» киби дизъюнкциялық тастыйықлау болыуы мүмкин емес. Тилекке қарсы, улыўма тил билиминде, соның ишинде түркий тиллер бойынша илимий мийнетлерде хәм оқыў әдебиятларында бундай қарама-қарсылықлар (қайшылықлар) жийи ушырасады. Мәселен, қарақалпақ тилинде дизбекли қоспа гәплер «қоспа гәптин қурамындағы жай гәплердиң бир-бирине ғәрезсиз, өзара тең мәнили байланысқан түри» деп белгиленеди де, тап усы жердиң өзінде «егер дизбекли қоспа гәптин қурамындағы жай гәплердиң арасында бир-бирине байланыслы мәнилик қатнас (байланыс) аңлатылмаса, ондай гәплер бир пүтин дизбекли қоспа гәп бола алмайды» деп тастыйықланады [19:29, 38:405, 39:240, 40:207]. Өзбек тилинде дизбекли қоспа гәплерге «дизбеклеўши дәнекерлер арқалы бириккен, бири екиншисине грамматикалық жақтан бағынышлы болмаған, тең хуқықлы предикатив бөлеклерден қуралған қоспа гәп», деп анықлама бериледи де, «дизбекли қоспа гәплерде биринши компонент еркин дүзиледи, кейингиси болса дизбекли қоспа гәп компоненттери арасындағы қатнасларға байланыслы халда дүзиледи» деп көрсетиледи [17:163]. Айтып өтилген анықламалардың бир-бирине қайшы келетуғынлығын түсиндирип отырыўдың кәжети болмаса керек.

Бизиң пикиримизше, бундай көзқараслардың түп-дәреги рус тил билиминдеги Ф.И.Буслаев [10:539], В.А.Богородицкий [9:299], А.Н.Гвоздев [15:179] хәм т.б. илимпазлардың «дизбекли қоспа гәп компоненттери грамматикалық жақтан бир-бирине ғәрезли болмайды, тең болады» деген пикирлерине байланыслы. Мысалы, рус тили грамматикасында: «сложносочиненными называются такие сложные предложения, части которых соединены сочинительными союзами и грамматически не зависят друг от друга, т.е. находятся в отношениях равноправия, равнозначности» [28:615] деген анықлама бериледи де, еки беттен кейин: «сложносочиненные предложения, осложненные значением очередности или обусловленности, при включении в состав неэлементарной сложной конструкции части таких предложений оказываются неравнозначными» [28:619] деп көрсетиледи. Демек, бул анықлама тил

билиминдеги түсиниклерди анықлау да бир-бирин бийкарлаушы белгилер болмауы тийис, деген талапқа қайшы келеди.

Тийисли әдебиятларда дизбекли қоспа гәплер компоненттери арасындағы теңлик қатнаслары бириктириу, қарсыласлық, гезеклеслик мәнилери арқалы аңласылады деп есапланады. Бирақ, соның менен бир қатарда, дизбекли байланыс арқалы билдирилетуғын мәнилер көлеми әдеўир кең екенлиги де атап өтилип, дизбекли қоспа гәплерде бағынышқылы қоспа гәплердеги сыяқлы мәни қатнасларының дерлик барлығы да билдирилиўи мүмкин, деген пикирлер билдириледі [27; 2:24-78; 39:247-259].

Солай етип, дизбекли қоспа гәптин ең тийкарғы мәселелеринен бири бойынша пүткиллей бир-бирине қарама-қарсы пикирлер орын алған: бириншиден, дизбекли қоспа гәплер тең мәнили, бир-биринен бийғәрез, биргелки компоненттерден турады делинсе, екиншиден, бул – тең емес, биргелкисиз, бағынышқылы гәплердеги сыяқлы бир-бирине ғәрезли компоненттерден ибарат гәп, деп түсиндириледі. Бул қарама-қарсылық илимий изертлеўлерде айқын атап көрсетилмесе де, тийисли итибар қаратылыўы лазым мәселе. Лекин усы ўақытқа шекем түркий тил билиминде, соның ишинде қарақалпақ тилинде бул мәселе бойынша улыўма бир пикирге келинген жоқ. Бул туўралы Р.Сайфуллаева мынадай пикир билдиреди: «Қоспа гәптин ишки түрлерине баха бериўде де тартыслы тәреплер бар еди. Атап айтқанда, бағынышқылы қоспа гәптин мазмун түрлери дизбекли хәм дәнекерсиз қоспа гәплерге тийкарсыз рәўиште көширилди. Нәтийжеде қоспа гәптин ўақыт мәнили дизбекли қоспа гәп, себеп мәнили дизбекли қоспа гәп сыяқлы түрлери пайда болды. Мәселеге бундай жандасыўдан көре, дәстүрден ўаз кешип, қоспа гәплерди мазмуны жағынан бир тутас өз алдына үйренген макул еди» [21:240].

Бизиң пикиримизше, түркий тиллердеги, соның ишинде қарақалпақ тилиндеги бул мәселе бойынша тартыслардың себеби соннан ибарат, дизбекли қоспа гәплер компоненттериниң теңлиги хәм биргелкилиги туўралы түсиниклер толық ашып берилмеген, хақыый тил фактлеринен келип шығып түсиндирилмеген. Мәселен, рус тил билиминде М.И.Черемисина, Т.А.Колосова [41], Г.Ф.Гаврилова [14], Е.Н.Ширяевлар [43:49-54] дизбекли қоспа гәп компоненттери арасындағы байланыслар сөйлеўшиниң нени нәзерде тутқанына байланыслы болады, ал тил нызамлылықларына бола, усы нәзерде тутылған зат, хәдийседен ибарат компонент гәпте биринши орында (препозицияда) турады. Екинши хәдийсе дәрхал усы нәзерде тутылған нәрсе көз-қарасынан баҳаланады да, ол сөйлеўши таңлап алған дәнекер арқалы белгиленеди. Бундай байланыслар дизбеклеўши дәнекерлер менен байланысқан қоспа гәплердиң баслы синтаксислик мазмуны болып есапланады. Олай болса, бул жерде тең мәнилеслик, бийғәрезлик туўралы гәп болыуы мүмкин емес, – деп есаплайды. Сондай-ақ, айырым мийнетлерде дизбекли қоспа гәплердиң компоненттери жай гәплердиң биргелки ағзалары теңдей қатнаслы болатуғын сыяқлы улыўма ағзаға ийе емес, деп көрсетиледи [27:358] хәм усы тийкарда дизбекли қоспа

гәплерге биргелкилик тән емес, деген жуўмақ жасалады [42:91].

Бул жерде жай гәп хәм қоспа гәп хәр түрли дәрежедеги тил бирликлери екенлиги және дизбекли қоспа гәплерде биргелкилик жай гәплердегиге салыстырғанда басқаша сәуелелениуі мүмкин екенлиги итибарға алынбаған.

Хәр қандай қоспа гәптің пүтинлигин қурайтуғын бөлеклер, бириншиден, пүтиннің бөлегі сыпатында жай гәпке тән белгилерди өзінде сақлайды, екіншиден, олар өзара қатнасақ түсиуі нәтийжесинде қоспа гәптің бир тутас бирлик болыуын тәминлейди. Тил билиминде дизбекли қоспа гәп компонентлериниң усындай өзгешеликлерин түсиндириуде де хәр түрли пикирлер бар. Түркий тиллер бойынша илимий хәм оқыу әдебиятларында дизбекли қоспа гәплер қурамындағы компонентлер «жай гәп» деп үйрениледі [19:29; 45:64-65; 29:144]. Бундай қубылыстарға сын пикир билдире отырып, өзбек алымы Р.Сайфуллаева былай деп жазады: «Қоспа гәп жай гәплердің биригиуінен қуралады, деген түсиниктің өзі де жоқ. Себеби жай гәп пикир жағынан салыстырма, интонациялық тыянақлылыққа ийе болады. Қоспа гәптің қурылыс материалы есапланған дүзилмелер (тап соныңдай, жек бир сөз де) бундай қәсийетке ийе емес. Олар формал жақтан жай гәпке ұсайды... Соның үшін қоспа гәп жай гәплерден пайда болады деместен, қоспа гәп я ғәрезсиз емес жай гәплерден, я предикатив бирликлерден қуралады, деген мақул болады» [30:33]. Усындай пикирди Ғ.Абдурахмонов та билдиреди: «Дизбекли қоспа гәплердің қурам бөлеклери салыстырма бийғәрез болады, буны қоспа гәпте қолланылған дизбеклеуши дәнекер көрсетип турады. Бундай бийғәрезлик грамматикалық жақтан ғана болады, себеби дизбекли қоспа гәпте де оның қурамындағы компонентлердің баянлауышлары бөлек алынғанда белгили бир нийет, мақсет аңлатылмайды, бир компонент екіншисин талап етеди» [2:59]. Татар тилши-алымы М.Закиевтиң көрсетуінше, «қоспа гәп жай гәп сыяқлы бир тутас пүтинликти қурауы тийис. Егер олай болмаса, ол бөлек (бийғәрез) гәплерден ибарат болған болар еди. Бул пүтинлик қоспа гәптің мәнилик жақтан биригип, оның элементлериниң дүзилислик жақтан ұйысқанлығы хәм бир-бирине грамматикалық жақтан байланыслы болыуы нәтийжесинде пайда болады... Қоспа гәп қурамындағы компонентлер дүзилиси жағынан жай гәплерге түрли дәрежеде ұсайды, лекин олар қоспа гәп ишинде ғәрезсиз бола алмайды, мәни хәм интонациялық жақтан тамамланбаған болады. Демек, қоспа гәпти қурайтуғын жай гәплер бир-биринен ажыралып, бөлек гәплер дүзе алмайды» [33:313]. Қазақ илимпазы Т.Ермекова «қоспа гәп компоненти – гез келген жай гәп емес, хәр қайсысы субъект-предикалық қатнасақ тийкарланған, өзара мәнилик-интонациялық тутаслықта қолланылатуғын жай гәплер» [20:78] деп көрсетеди.

Қақыйкатында да, дизбекли қоспа гәп компонентлериниң статусын жай гәп сыпатында белгилеу тил бирликлери ызыамлылықларына сәйкес келеди деп айтыу қыйын, себеби қоспа гәп компонентлери қақыйқый жай гәп дүзилисине ийе болған жағдайда да бөлек жай гәплердің айтылуы интонациясы стандартына туура келмейди. Сонлықтан да биз жоқарыда айтылған пикирлерге толық қосыламыз.

Тил билиминде дизбекли қоспа гәптің синтаксислик статусын белгилеуде де бир-бирине қайшы келетуғын пикирлердің бар екенін көреміз. Айырым тилши-алымлар паратакислик дүзилмелерди қоспа гәп сыпатында улыўма тән алмайды. Олардың пикири бойынша, паратакислиң қурам бөлеклерин пайда етиуши гәплердің хәр бири семантикалық жақтан да,

синтаксислик көзқарастан да бийғәрез болады, демек, дизбекли қоспа гәп – жай гәплердің избе-из келиуінен басқа хеш нәрсе емес. Мәселен, Э. Сепир [31], Г.В.Колшанский [25], Фр.Данеш хәм К.Гаузенблас [18], Я.Г.Биренбаум [8], Н.М.Васильева [13] тилде өз алдына тил бирлиги сыпатында дизбекли қоспа гәплер жоқ, деп тастыйықлайды. Л.Л.Иофик дизбекли байланысты тең бағыныңқы байланыс (соподчинение) сыпатында қарай отырып, формал жақтан дизбеклилик (= тең бағыныңқылық) шәртлерине тек тең бағыныңқы гәплер – бир бас гәпке байланысқан биргелкили бағыныңқы қоспа гәплер ғана жуўап береді, деп есаплайды [23].

Ал, И.Ф.Вардуль тилде «дизбекли қоспа гәплер жоқ, сонлықтан оған байланыслы тийисли терминге де зәүрлик болмайды. Демек, «бағыныңқылы қоспа гәп» терминине де зәүрлик тууылмайды. Бундай гәплерди «қоспа гәплер» деп атап, оларды жай гәплер менен салыстырып үйрениу жетерли» [11:222-223] деген пикирди билдиреди. Усы пикирге тийкарлана отырып, эзербайжан изертлеушиси К.М.Абдуллаев «дизбекли қоспа гәпте оны қурайтуғын жай гәп түриндеги компонентлердің өзине тән дүзилислик-семантикалық өзгешеликлери айқын сақланады хәм сонлықтан дизбекли қоспа гәп қурамына киретуғын хәр бир гәп өз алдына синтаксислик бирлик болып есапланады» деген пикирди билдиреди хәм тағы да «дизбекли қоспа гәп бир пүтил бирликти пайда етпейди, себеби бул синтаксислик комплекстиң компонентлери арасындағы өзара байланыслар байланысқан тексттің улыўма қурамына тийисли хәм хәр бир синтаксислик категорияны сыпатлаушы өзине тән байланысты көрсете алмайды. Сонлықтан дәстүрий дизбекли қоспа гәп деп аталатуғын синтаксислик қәдийсени толығы менен текст тарауына көшириу мақсет муўапық» [1:168-170], – деп тастыйықлайды хәм қоспа гәп дегенде тек бағыныңқылы қоспа гәплерди ғана нәзерде туталды.

Дизбекли қоспа гәплерге байланыслы бундай пикирлерге қосылуы қыйын. Егер бир гәпти тек сөйлем (речь) бирлиги деп есапласақ, онда ДҚГ бул системада басқа түрдеги гәплер менен бир қатарда өз орнына ийе. Ал егер ДҚГ лерди тек тил бирлиги деп есапласақ, онда ДҚГ үлгиси дизбеклиликтің өзинен-ақ, яғный, жоқарыда келтирилген еки биргелки бағыныңқы гәптің тең бағыныңқы халатынан-ақ көзге тасланады. Еки компоненттен ибарат дизбекли қоспа гәплер де тап усундай схема бойынша дүзиледи. Сонлықтан да В.Г.Адмони жоқарыда атап өтилген Л.Л.Иофиктиң пикирине қосылмастан, инглиз тилинде ДҚГ бар екенлигин тән алыу керек, деген тоқтамға келеди [3]. Ал өзбек тилши-алымы Н.Турниёзов И.Ф.Вардульдің қоспа гәп хәм оның түрлери қаққындағы пикирлерин илимий жақтан тийкарлы емес деп есаплайды [34:81]. Биз де усы пикирге қосыламыз.

Айырым тилши-илимпазлар мийнетлеринде дизбекли қоспа гәплерде олардың компонентлери теңдей қатнаслы болатуғын қандай да бир үшінши элемент зәүр екенлиги тууралы мәселе тийкарғы орынды ийелейди [7:43:17-22; 17:169-170]. Олардың пикиринше, логикалық жақтан бағындыруы үшінши элемент тилде сәуелелениуі шәрт емес, ол еки жеке жағдайды, ис-хәрекетти өз ишине алған улыўма бир жағдай, ис-хәрекет, ямаса салыстырма тең мәни компонентлерден ибарат тутас сөйлем сыпатында сәуелелениуі мүмкин. Жай гәпте хәр қашан да бундай үшінши ағза болады, лекин дизбекли қоспа гәплерде бундай ағза жоқтай сезиледи. Усыны нәзерде тутқан халда, бир қатар тилши-алымлар дизбекли қоспа гәплер компонентлериниң өзара теңлик қатнаста болыуы тууралы түсиникти бийкарлайды [41:64], ал айырымлары хәтте тилде дизбекли қоспа гәплер жоқ, деген жуўмақ жасайды [23:197].

Дизбекли байланысты тең бағыныңқылық сыпатында түсиниў мәселесине келсек, дизбекли қоспа гәплердин бир-биринен бийгәрез болған жай гәплерден айырмашылығы әйне олардың қалай бирлескенине байланыс. ДҚГ компонентлери хәр қашан да бир-биринен бийгәрез гәп бөлеклери сыпатындағы ой-пикирдің оларды орап турған бир путинликке теңдей, уқсас қатнасынан ибарат болады [6; 46]. Дизбекли қоспа гәп компонентлери олардың хәр биринде баянланған ўақыя-хәдийсе, ис-хәрекетке теңдей тийисли болған улыўма бир көринисти сәўлелендиреди. Бул улыўма семантиканы П.Е.Басистов «ең жоқарғы ой-пикир» [6:48], И.А.Попова – «улыўма картина» [27:369], Н.Н.Холодов – «улыўма идея» [36:41], Т.Халмуратов – «улыўма тема» [35], Ф.Абдурахманов – «умумий иккинчи даражали бўлақлар» [2:66], М.Аскарова – «умумлаштирувчи бўлак» [17:162], Р.Әмир – «ортақласыў усылы» [4:94] деп атайды.

Тилдің түрли ярусларында теңдик/бағыныңқылық белгиси бойынша бинар оппозицияның болыўы улыўма белгиси қубылыс. Усыған байланыс қәниге-алымлардың көпшилиги дизбекли хәм бағыныңқы байланыс сөз дизбегинде де (мәселен, жай гәптин биргелкили ағзалары), жай хәм қоспа гәплерде де, текст дәрежесинде де бар екенлигин хәм олардағы дизбекли байланыс функционаллық жақтан бир-биринен паркланатуғынын атап өтеди. Соған байланыс, айырым авторлардың сөз дизбегі, гәп хәм текст дәрежесиндеги дизбекли байланыслар бирдей характерде болады, деген пикирлерине қосылыў қыйын [5:40-53].

Солай етип, дизбекли қоспа гәплердің тиллик статусын белгилеп, түрлерге ажыратыўда қоспа гәп компонентлерлери арасындағы семантикалық байланысларды хәм қатнасларды анықлап алыў үлкен әхмийетке ийе.

#### Әдебиятлар

1. Абдуллаев К.М. Теоретические проблемы синтаксиса азербайджанского языка. Диссертация на соискание... доктора филол. наук. – Баку: 1984.
2. Абдурахманов Ф. Қўшма гап синтаксиси асослари. – Тошкент: «ФАН», 1958.
3. Адмони В.Г. Рецензия на книгу Л.Л.Иофик «Сложное предложение в новоанглийском языке». //Вопросы языкознания, 1971, №1.
4. Әмір Р. Қазіргі қазақ тілі құрмалас сөйлем жүйесі. – Алматы: Қазақ университеті, 2014.
5. Бархударов Л.С., Колшанский Г.В. К проблеме структуры сложного предложения //Профессору Моск. ун-та академику В.В. Виноградову: Сб.статей по языкознанию. – М.: изд-во МГУ, 1958. – С.40-53.
6. Басистов П.Е. Система синтаксиса: Изд. 2-е, без перемьнь. СПб, 1878. – С.76.
7. Белошапкова В.А. Сложное предложение в современном русском языке. – М.: «Высшая школа», 1977. –С. 248.
8. Биренбаум Я.Г. К теории сложного предложения. //Вопросы языкознания, 1982, №2.
9. Богородицкий В.А. Общий курс русской грамматики. – Москва: 1935.
10. Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка. – Москва: «Учпедгиз», 1959.
11. Вардудль И.Ф. Основы описательной лингвистики. – Москва: «Наука», 1977.
12. Варрон М.-Т. О латынском языке//Античные теории языка и стиля. – М.-Л.: ОГИЗ, 1936. – С. 98-104
13. Васильева Н.М. Структура сложного предложения. – Москва: «Наука», 1967. –С. 126.
14. Гаврилова Г.Ф. Усложненное сложное предложение в русском языке. – Ростов на Дону: Издательство Ростовского университета, 1979. –С.229.
15. Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка. – Москва: «Учпедгиз», 1955.
16. Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и о его влиянии на духовное развитие человеческого рода//Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX вв./Сост. В.А.Звегинцев. – Москва: «Учпедгиз», 1956. – С.81-85
17. Ғуломов А., Аскарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили: Синтаксис: Ун-т ва пед. ин-т. филол. фак. учун дарслик/Махсус ред.: Ш.Раҳматуллаев. – 3-қайта ишланган ва тўлдирилган нашри. – Тошкент: «Ўқитувчи», 1987.
18. Данеш Фр., Гаузенблас К. Проблематика уровней с точки зрения структуры высказывания и системы языковых средств/Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М.: 1969.
19. Дәўлетов М., Сейдуллаева Д. Ҳазирги қарақалпақ тилинде қоспа гәплер. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 2010.
20. Ермекова Т.Н. Құрмалас сөйлемдер жүйесі. – Алматы: 2008. 330- б.
21. Замонавий ўзбек тили. Синтаксис. – Тошкент: «Мумтоз сўз», 2013. 312-б.
22. Ибн Сина. Книга о душе // Избранные философские произведения. – Москва: «Наука», 1980.
23. Иофик Л.Л. Существует ли сложносочиненное предложение в английском языке? // НДВШ. Филол.науки. 1962, №1.
24. Иофик Л.Л. Сложное предложение в новоанглийском языке. – Л.: изд-во Ленингр.ун-та, 1968.
25. Колшанский Г.В. Логика и структура языка. – М.: 1965.
26. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – Москва: «Учпедгиз», 1956.
27. Попова И.А. Сложносочиненное предложение в современном русском языке//Вопросы синтаксиса русского языка. – Москва: «Учпедгиз», 1950.
28. Русская грамматика: в 2-х томах. – Москва: «Наука», 1980. Т.2. – С. 619.
29. Сайфуллаева Р., Менглиев Б., Боқисва Г., Қурбонова М., Юнусова З., Абузалова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Ўқув қўлланмаси. – Тошкент: ЎЗМУ, 2006.
30. Сайфуллаева Р.Р. Ҳозирги ўзбек адабий тилида қўшма гапларнинг формал-функционал талқини. – Тошкент: ФАН, 1994.
31. Сепир Э. Язык. – М.-Л.: 1934.
32. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. – М.: «Прогресс», 1977. –С. 696.
33. Татар грамматикасы. – Т. III. – Казан: “ФИКЕР”, 1999.
34. Турниёзов Н., Турниёзова К., Хайруллаев Х. Структур синтаксис асослари. – Тошкент: «ФАН», 2009.
35. Халмуратов Т.Ж. Бессоюзные сложные предложения однородного состава современного русского языка в аспекте проблемы тождеств и различий. – Автореф... дисс. канд. филол.н. – Тверь: 1993. –С. 16.
36. Холодов Н.Н. Сложносочиненные предложения в современном русском языке. Ч.1. – Смоленск: 1975.
37. Холодов Н.Н. За древними тайнами русского слова «и» – тайны иных масштабов. – Иваново: ИВГУ, 1991.
38. Ҳазирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. – Нөкис: “Билим2, 1992.
39. Ҳазирги қарақалпақ тили. Жоқары оқыў орынлары үшін сабақлық. – Нөкис: “Билим”, 1996.
40. Ҳазирги қарақалпақ тили. Синтаксис. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1986.
41. Ҳазирги қарақалпақ тили. Синтаксис. – Нөкис: «Билим», 1996. 320-б.
42. Черемисина М.И., Колосова Т.А. Очерки по теории сложного предложения. – Новосибирск: «Наука», 1987. –С.200.
43. Чеснокова Л.Д. Связи слов в современном русском языке. – Москва: «Просвещение», 1979. –С. 110.
44. Ширяев Е.Н. Дифференциация сочинительных и подчинительных союзов на синтаксической основе. // Филологические науки, 1980, №2. – С.49-54.
45. Ширяев Е.Н. Бессоюзные сложные предложения в современном русском языке. – М.: «Наука», 1986.
46. Karahan L. Türkçede söz dizimi. Cumle tahlilleri. –Ankara: 1999. – S. 64-65.
47. Harris Z. A grammar of English on mathematical principles. – New York: 1982.

**РЕЗЮМЕ.** Аңғанауы тилшуносликда қўшма гапларни, хусусан, боғланган қўшма гапларни структурал, семантик ва функционал жихатлардан тадқиқ қилишда кўпгина ютуқларга эришилган. Бу борада амалга оширилган кўп йиллик тадқиқотларнинг натижалари ҳанузгача ўз аҳамиятини йўқотмаган. Шундай бўлса-да, туркий ва қарақалпоқ тилшунослигида боғланган қўшма гапларнинг семантик хусусиятларини ўрганишга бағишланган илмий ишлар эргашган қўшма гапларни ўрганишга нисбатан жуда кам ва бундай гаплар компонентларини изохлашда бир-бирига зид фикрлар олға сурилади. Мақолада боғланган қўшма гапларнинг тилдаги мақоми, компонентлар орасидани маъно муносабатлари ва ҳ. тўғрисидаги фикр-мунозаралар умумлаштирилиб, уларга муаллиф муносабати билдирилган.

**РЕЗЮМЕ.** В традиционной лингвистике достигнуты значительные успехи в изучении сложносочиненных предложений в структурном, семантическом и функциональном аспектах. Результаты многолетних исследований в этом направлении не потеряли своего значения и в наше время. Тем не менее, в тюркском и каракалпакском языкознании очень мало научных работ, посвященных изучению семантических свойств сложносочиненных предложений по сравнению с изучением сложноподчиненных предложений, к тому же в толковании компонентов таких предложений высказываются противоречивые мнения. В статье обобщаются мнения ученых о языковом статусе сложносочиненного предложения, о семантических отношениях между компонентами и выражается отношение автора к ним.

**SUMMARY.** In traditional linguistics, significant progress has been made in the study of compound sentences in the structural, semantic and functional aspects. The results of many years of research in this direction have not lost their significance in our time. However, in Turkic and Karakalpak linguistics, there are very few scientific works devoted to the study of the semantic properties of complex sentences in comparison with the study of complex sentences, moreover, conflicting opinions are expressed in the interpretation of the components of such sentences. The article summarizes the opinions of scientists about the linguistic status of a compound sentence, about the semantic relations between the components, etc., and expresses the author's attitude towards them.

## Т.МӘТМУРАТОВТЫҢ ВУЛЬГАРИЗМЛЕРДЕН ПАЙДАЛАНЫҢЫ

Ж.Ж.Бухарбаева – таяныш докторант

*Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети*

**Таянч сўзлар:** вульгаризм, сўкиш, ҳақорат, қарғиш.

**Ключевые слова:** вульгаризм, молчание, оскорбление, вражда.

**Key words:** vulgarism, silence, insult, enmity.

Тил билиминде вульгаризмлер деп аталыўшы кемситиўшы сўзлеринде жүдә унамсыз мүнәсибет, кемситиў, менсинбеў, пәске урыў сыяклы бир қатар мәнилер аңлатылады. Бундай сўзлерде кемситиўшилиқ, жек көриўшилиқ ҳәм турпайы мәни болады [1:92].

Вульгаризмлер тийкарынан көркем шығармаларда қахарманлар тили арқалы бериледи. Вульгаризмлер оқыўшы ҳәм тыңлаўшыда унамсыз мүнәсибет оятыўшы бирликлер саналса да, аўызеки ҳәм жазба әдебият ушын әхмийетли курал есапланады.

Вульгаризмлер менен мәдениетсыз сўзлерди стильлик максетте қолланыў көбинесе персонажлық диалогларда жийи ушырасады. Өйткени бул арқалы көркем сөз шебери ҳәр қандай персонаждың да ўақыға, субъектке көзқарасын, қатнасын аңлатады [2:167].

Т.Мәтмуратов шығармаларында көркемшиликти, эмоционал тәсиршеңликти арттырыў максетинде вульгаризмлерден де орынлы пайдаланылған.

Шайыр шығармаларында вульгаризмлер мәни оттенклары бойынша бир неше семантикалық топарларға бөлинеди:

1. Адамлардың характериндеги кемшиликти билдириўши вульгаризмлер;

2. Сөгис ҳәм ғарғыс мәнисин аңлатыўшы вульгаризмлер;

3. Хайўан атлары менен кемситиўшы вульгаризмлер.

Кемситиўшы мәнили сўзлер көркем шығармаларда, тийкарынан қахарманлар тилинде жумсалады. Лингвистикалық анализлеў барысында көркем шығармаға алып кирилген вульгаризмлерди кимниң (жынысы, келип шығыўы, мәртебеси, жасы сыяклы) сөйлеўде жумсалыўына қарап топарларға ажыратыў, қандай ўақытларда ҳәм не себептен қолланылып атырғанлығы ҳәм олардың лексикалық-семантикалық қурамы, диалектке тәнлиги сыяқлыларды анықлаў лазым болады [3].

Адамлардың характериндеги кемшиликти билдириўши вульгаризмлер шайыр дәрәптәлеринде қолланылыўы:

Бизлер де қәдирлеп атырмыз оны,  
Биз оған екінши өмир беремиз,  
Қабак бас болмасаң түсинсеш соны,  
Қой ыдысты орнына сен, қәне, қыз! /  
Қапылмас оныңдай ешкибас қызлар,  
Мен оны жумыстан қуўаман, тамам! /

Хәзир айтқан менен түсинбес хасла,  
Ол ойлайды мени есиўас қыз деп. /  
Ўах нетесең енди, жанады ишим,  
Түсинбегенине сендей гешшениң /  
Не қылып қойдым мен?! Ўах-ўах! Қум гелле!  
Шебине шертилип кеттиғой намам [4].  
Мени қанхор деменлер («Урыс дәрәтлери» поэма).

Шайыр дәрәптәлеринде бузық вульгаризми инсанлар минез-құлқындағы кемшиликти аңлатыў мәнисинде емес, ал бузық ақыл, бузық сөз, бузық атом түринде унамсыз мәни аңлатылған. Мысаллар:

Мен ала алмаспан бузық ақылды,  
Жолымнан шатасып ессиз қалсам да.  
Достым сындыраман «қыйсық шақынды»,  
Бул аспан астында доссыз қалсам да («Шайыр таби-  
яты»).

Гейбир сөзди болар муз деўге,  
Гә от киби өртейди ол да,  
Елди гезген бузық сөзлерде  
Кеўиллерге урылған бомба. /  
Бузық атом уўлар хаўаны,  
Бузық сөз уўлайды кеўилди,  
Екеўиниң паркы шамалы,  
Екеўи да шайқар толыңды («Уллы» дүркин).

Сөгис ҳәм ғарғыс мәнисин аңлатыўшы вульгаризмлер де шайыр шығармаларында өнимли қолланылған:

Бирим-бирим сөзлер берилди,  
Хәр ким бунда сөйледі қәлеп,  
Болды бәри сондай орынлы,  
Жаўдырылды урысқа нәлет («Урыс дәрәтлери» поэма).

Келтирилген мысалда шайыр адамлардың урысқа болған ғәзебин сүўретлеўде вульгаризмнен шебер пайдаланған.

Нәлетийлер хәддинен асып,  
Ана жерди басқылап атыр...  
Ўатанымның бетинен басып  
Атырғаны емес пе ақыр! /  
Қыялымда сол майып киси,  
Еле-еле сөйлеп турғандай.  
«Қурысын бундай болған урысы,  
Аўхалымды көр» деп турғандай [5].

Шайыр урыс қахарманы тилинен душпанларға болған ғәзебин сүўретлеп бериўде де ғарғыс мәнили сөзди орынлы қолланған.

Биринши врач  
Берман бер жүректи, үйжаңғыр, ақмақ!